

Mål & Mæle · 3

21. årgang, november 1998

EU-billedsprog

Vi udtrykker os i billedsprog næsten ligegyldigt hvad vi taler og skriver om. Og billederne afspejler meget tit vores holdninger. Læs om billedsproget i for- og imodpjecer i forbindelse med EU-afstemningen i foråret 1998. Side 6

Lettisk og dansk

er et par sprog som har lidt mere til fælles end man skulle tro, nemlig en stor mængde ord fra andre sprog, især tysk. Men det er ikke altid at importordene har fået helt den samme betydning i de to sprog, og så har vi de såkaldte falske venner. Side 14

Funktionel grammatik

er en forskningsretning inden for sprogvidenskab. De funktionelle grammatikere nøjes ikke med at beskrive hvad der findes af ord, bøjninger, konstruktions- og sætningstyper. De vil også forklare hvorfor disse ting findes i netop disse former – og hvad de bruges til i sproget. Side 23

De hemmelige udtaleregler

De kender godt situationen. Man læser et ord man ikke kendte i forvejen. Man har aldrig hørt det. Alligevel bestemmer man sig hurtigt for en udtale. I nogle tilfælde går det så hurtigt at man knap tænker over det. Men hvordan kommer man egentlig frem til udtalen? Side 32

Sprogligheder 2

Metaforer i
EU-debatten 6

Lettiske og danske
lumske ligheder 14

Funktionalisme 23

Skriftens skjulte
udtaleregler 32

Cancellistilen er den i Embedsforretninger brugelige Skrivemaade. Den oprinder fra og grunder sig paa den af Forfædrene overantvordede gamle Brug, er derfor som saadan at holde i al Ære. En forvoven Haand forkaster den neppe ustraffed. Men at den derfor skulde være evig, ufravigelig og ikke deeltage i alle menneskelige Indretningers Foranderlighed og Forbedrings Mulighed, er ei at formode.

*Frederik Stoud
(1819)*

SPROGLIGHEDER

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Carsten Elbro, Erik Hansen, Pernille Frost og Ole Togeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Mål & Mæle,
Pernille Frost
Mosevej 17, 2. th.
2860 Søborg

? Nølle

På Djursland kan man høre vendingen: den kommer nølle (nylig?) på lørdag. Man oversætter det til først på lørdag, eller ikke før end. Nylig plejer at vende bagud (han er nylig kommet hjem). Det er en sjov sprogbrug at lade det vende fremad. Nogen forklaring?

Mildrid Hesselager
Roskilde

! Det er ikke kun på Djursland, man kan høre ordet *nølle* (= nylig) brugt i betydningen »først«, »ikke før end«. Det kan man faktisk i hele Østjylland fra lidt nord for Randers til lidt sydvest for Vejle; i Jysk Ordbogs samlinger er udtrykket tæt belagt i hele det farvede område på vedlagte kort. Dog sådan, at man i et midterbælte stik vest for

Århus (mørkegråt på kortet) foretrækker synonymet *nys* (el. *nysen*): »vi skal nys rejse på lørdag«. Og det er bestemt ikke kun en ældre generation af dialekttalende, der kender og betjener sig af disse udtryk; flere af vore medarbejdere på Jysk Ordbog forstår dem umiddelbart og kan endda slumpe til selv at bruge dem.

Men hvordan kan ordene *nølle* og *nys(sen)* være vredet så underligt rundt, at de som i eksemplet kan henvises til noget fremtidigt?

Også i østjysk bruges de tre ord først og fremmest, når man vil referere til en ikke alt for fjern fortid: »Han har nølle / nys fået ny vogn« (f.eks. i forrige måned, og bl.a. derfor ved tilhøreren det formentlig ikke endnu). Blot tillader østjysk, at omtalte tidspunkt ligger betydelig tættere op mod udsagnets tidspunkt, end hvad rigsmålet kan tolerere. »De her smukke unge to folk er nysen blevet forlovet i eftermiddag«, hedder det i en kendt dialektfortælling; her må den rigsmålstalende gribe til oversættelsen »netop, lige«.

Netop fordi *nølle*, *nys(sen)* ofte refererer til noget relativt tæt på udsagnets tidspunkt, kommer det tit til at fungere som modsætning til *allerede*: »Jeg skulle allerede have været færdig i går; men jeg er nølle bleven det nu«. Her må vi til rigsmål oversætte med: »jeg er først blevet det nu« (med en ejendommelig brug af dette ord, så godt som ukendt i ældre jysk). Modsætningen »allerede« behøver naturligvis ikke at komme til eksplicit udtryk, men



nylig, *nys(sen)* = først

kan blot ligge underforstået: »Nu er mine ben blevet varme, men det er da også nølle nu« (= først nu; og altså ikke allerede på et tidligere tidspunkt, efter jeg kom indendørs).

I modsætningen *allerede* : *nølle/nys(sen)* – brugt om en tidlig hhv. sen realisation – skal vi formentlig finde vækstpunktet for den ejendommelige østjyske brug af *nølle* og synonymer. Der kræves nemlig blot, at *nølle* mv. løsnes fra sin forankring til lidt før ud-sagnets tidspunkt og får lov at følge »makkeren« *allerede* ud i andre situationer, hvor det drejer sig om modsætningen mellem noget tidligere eller senere realiseret.

Så er vejen åbnet for *nølle*, *nys(sen)* i en længst forgangen fortid som

denne: »Vi fik nølle (= først) hest, da jeg var 9-10 år«; eller for disse ords anvendelse i habituelle udsagn: »De begyndte jo høstarbejdet allerede klokken 6 om morgenen og kom nølle hjem somme tider klokken 7 eller 8 stykker (om aftenen)«; eller – og nu brænder tampen! – sågar i fremtidige udsagn: »Det haster ikke så stærkt; jeg skal nyssen af sted i morgen« (og ikke, som du måske ventede det, allerede i aften).

Kort sagt: *nølle*, *nys(sen)* har fået samme fri »makkerrolle« til *allerede*, som *først* har fået det i rigsmålet. Den slags genbrug – af et foreliggende ord, men i en ny anvendelse – fylder vist i det hele taget godt op i sproghistorien.

Viggo Sørensen
Jysk Ordbog

? Bisætningsindledere m.m.

Tak for Erik Hansens svar på nogle af mine mange spørgsmål i M&M 1998:1.

Jeg har imidlertid stadig svært ved at acceptere sætninger, der i deres helhed (med traditionel kommatering) lyder f.eks.:

Bordet, hvorpå avisen lå, var af egetræ. Landet, hvortil de rejste, har diktatur. Børnene, hvoraf nogle var udlændinge, skulkede fra skolen.

For hvordan bestemmes ledsætningens art i disse tilfælde? Bestemmes den ikke altid af den indledende konjunktion, og hvordan gøres dette, hvis det indledende ord er et adverbium? Skal en ledsætning ikke nødvendigvis begynde med en konjunktion, eller på dansk et bindeord, der binder til den foregående sætning?

Jeg efterlyser stadig svar på, om det nu er korrekt at udelade *at* i vendingen

»oversat til dansk, 50 år efter ... Austin første gang fremlagde ...«, og om man nu må skrive »han blev udnævnt som direktør for firmaet«.

Det var pænt af jer at lade mig få mit ukorrekte »forsidehovede« på tryk. Det var ud fra lignende hensyn, jeg kopierede EH's »slagfejl« (M&M 1997:4, s. 5) i stedet for at benytte »slåfejl«, som er det eneste af de to ord, Retskrivningsordbogen kender!

Anne Marie Køllgaard
København

! Konstruktionerne med *hvorpå* osv. har jeg behandlet i M&M 21.1, og hvis nogen, bl.a. Anne Marie Køllgaard, synes de virker sære, er det af rent stilistiske grunde: de er udpræget skriftsproglige, som jeg nævnte det i 21.1.

Det er rigtigt at *hvorpå* osv. er adverbier, men *hv*-adverbier kan som noget helt normalt bruges som konjunktioner der indleder relativsætninger

det sted hvor vi står, er en gammel kirkegård

Tilsvarende kan pronominer som *hvem*, *hvilken*, *hvad* indlede relativsætninger og andre ledsætninger:

den medarbejder, hvem jeg havde overdraget ansvaret...

har I besluttet jer for hvilken vi skal vælge?

alt hvad du behøver, er en rørtang

Der er ingen som helst skæv grammatik i det!

Der har altid været forbindelser hvor det er muligt at udelade et *at* uden at korrektheden anfægtes:

(1) hun skriver (at) hun er forkølet
tror du egentlig (at) Ole er interesseret?

det er en skam (at) de ikke vil med

Det er imidlertid noget ret nyt at man

er begyndt at udelade at efter præposition (forholdsord):

(2) det skete 50 år efter (at) teorien blev fremsat

man kan håbe på (at) vejret holder ingen havde mistanke om (at) Nielsen var butikstyv

Dette sidste støder stadig en del ældre sprogbrugere, og derfor ville jeg fraråde udeladelsen af *at* hvis jeg blev spurgt. Et rent grammatisk argument kan man ikke finde: når (1) er fuldt korrekt, hvorfor skulle (2) så ikke være det?

Det korrekte i samme forstand er *han blev udnævnt til direktør* (ikke *som*), men: *han blev ansat som direktør*. Det er næppe muligt at uddrage dette af andet end skik og brug. Der findes ikke en regel som fordelingen af *til* og *som* kan afledes af i dette tilfælde. Prøv selv at beslutte om det skal være *til* eller *som* i forbindelse med følgende synonymer til udnævne:

beskikke, designere, kalde, nominere, tilforordne, udpege

Hvis jeg havde husket at kun *slåfejl* findes i Retskrivningsordbogen, ville jeg bestemt ikke have skrevet *slagfejl*. Til gengæld vil jeg til sidste blækdråbe forsvare andre som skriver *slagfejl* – uanset hvad der står i Retskrivningsordbogen.

Fejl findes sammensat med substantiver:

trykfejl, tegnfejl, funktionsfejl, skønhedsfejl osv.

og dette mønster følger *slagfejl*. Men vi har naturligvis også sammensætning med verber:

skrivefejl, stavfejl, huskefejl, regnefejl osv.

og her har vi mønsteret for *slåfejl*.

Når RO ikke har taget *slagfejl* med,

skyldes det at formen ikke var tilstrækkeligt udbredt da RO blev redigeret for 10-15 år siden. Men hvis et ord er dannet i overensstemmelse med danske orddannelsesprincipper, kan det vanskeligt betegnes som forkert eller ukorrekt. Om det står i RO, er ikke et argument i sig selv. Ordene *villahave*, *møbelstof*, *håndbajer*, *bysøjle*, *klimaskrue*, *fiskehæler* og *oversmart* står der heller ikke, for den slags må brugerne af ordbogen selv finde ud af, hvis de vil have en ordbog der kun er i ét bind og koster under 100 kr!

Men det bør nok alligevel overvejes om *slagfejl* ikke skal med næste gang...

EH

Efterlysning!

I M&M 21. årg. nr. 1 efterlyste jeg nogle af de sære dansklererregler der som anonyme gangangere generation efter generation lusker gennem klasseværelserne. Jeg takker læserne for mange gode eksempler, men mangler stadig en eller anden regel om *som* og *der*. Altså ikke den fornuftige grammatiske, som ingen drømmer om at overtræde. Men et eller andet om at *som* henviser til levende væsener, *der* til ting. Eller omvendt!

Jeg ville godt havde denne regel med inden jeg skriver artiklen.

Erik Hansen

Mål & Mæle

ISSN 0106-567X

Redaktion:

*Carsten Elbro, Pernille Frost,
Erik Hansen, Ole Togeby.*

Tegninger: Hanne Simone

Ekspedition og produktion:

Elbro-Tryk

Håndværkervej 10

Postboks 3072, 6710 Esbjerg V

Giro 747-3494

Telefon 75 15 43 60

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 158,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Elbro-Tryk. Hertil retter man også henvendelse om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål & Mæle sendes til:

**Mål & Mæle,
Pernille Frost, Mosevej 17, 2. th., 2860 Søborg.**

Metaforer i EU-debatten

Poesien har ikke eneret på metaforer. Den 28. maj 1998 var der folkeafstemning om Amsterdam-traktaten, og som i de fleste (politiske) diskussioner, var det ikke kun de saglige argumenter, der prægede debatten. Billedbrugen var dominerende og gav sig i nogle tilfælde udslag i ren metaforisk argumentation. Nogle ja-sigere beskrev EU som et *græsk tempel*, mens nej-sigerne viste modvilje mod *fort Europa*. Socialdemokratiet fremstillede EU-samarbejdet som *et holdspil*, mens JuniBevægelsen fokuserede på, at *toget* var kørt for langt.

Hvilke metaforer blev brugt op til afstemningen – og hvilke EU-opfattelser afslører de?

I det følgende vil jeg analysere valg- og oplysningsmateriale fra Socialdemokratiet, Det Radikale Venstre, Enhedslisten, JuniBevægelsen og Europa-Kommissionen, samt inddrage et enkelt interview fra Berlingske Tidende.

Først en kort gennemgang af en af tidens metaforopfattelser.

Metafor og tanke

Billedsprog »hører sammen med følelsesbevæget, intenst, Sprog«, skriver Ulla Albeck i Dansk Stilistik i 1939. Hun formidler her den klassiske opfattelse af, at troper, heriblandt metaforer, bruges til at forskønne tekster, og at de primært findes i poetisk sprog. Siden 1960'erne har metaforen imidlertid været et af omdrejningspunkterne for en række nyere sprogteorier. Det har

ført til et opgør med den klassiske metaforopfattelse.

Den kognitive semantik er betegnelsen på en nyere tværhumanistisk teori om sprog og betydning. Teorien opererer med et metaforbegreb, der siger, at metaforen ikke blot kan henregnes under »følelsesbevæget, intenst Sprog«, men at vores *dagligsprog* i bund og grund er metaforisk. Fordi den måde, vi tænker og forstår verden på, i høj grad er metaforisk struktureret. De fleste fænomener forstås delvist ved ord der normalt bruges om andre fænomener. Eksempelvis opfattes en »diskussion« ofte som »krig«. Når vi diskuterer, kan vi benytte ord, der normalt er knyttet til krig. Man kan *skyde* et argument *i sænk*, *forsvare* sine synspunkter, tage *det tunge skyts* frem, trække *fronterne* op. At tale om diskussioner i krigens sprogbrug er så almindeligt, at vi ikke opfatter det som metaforisk sprogbrug. Men at sproglig argumentation og væbnet konflikt er to forskellige aktiviteter, er der ingen tvivl om. Inden for kognitiv semantik betegnes den bagvedliggende metaforiske opfattelse, der ses afspejlet i metaforiske udsagn, som en *begrebsmetafor*. I ovenstående eksempel er begrebsmetaforen altså »diskussion er krig«. Det område, der beskrives (hér: diskussion), kaldes for *målområdet*, mens det område, der bruges til at beskrive (hér: krig), benævnes *kildeområdet*.

De anvendte metaforer afspejler, hvordan vi opfatter og forstår det at diskutere. Når vi taler om diskussioner

i krigens sprogbrug, taler vi ikke kun - vi opfatter også den person, vi diskuterer med, som en modstander og diskussionen som en kamp, der skal vindes.

Begrebsmetaforen »diskussion er krig« er altså afgørende for, hvordan man opfatter diskussionen, og hvad man mener formålet med diskussionen er. Begrebsmetaforen fremhæver konfliktaspektet i en diskussion og skjuler derved samtidig, at en diskussion kan være et samarbejde, der fører til, at de involverede parter opnår større indsigt i en given problemstilling.

Ovenstående oprids af den kognitive semantik kan koges ned til, at måden vi oplever og forstår verden på er metaforisk struktureret, og at denne struktur kan aflæses i dagligsproget. Ved at fokusere på *dagligsprog* metaforer peges samtidig på bestanddele af sproget, som er så indarbejdede i vores sprog-

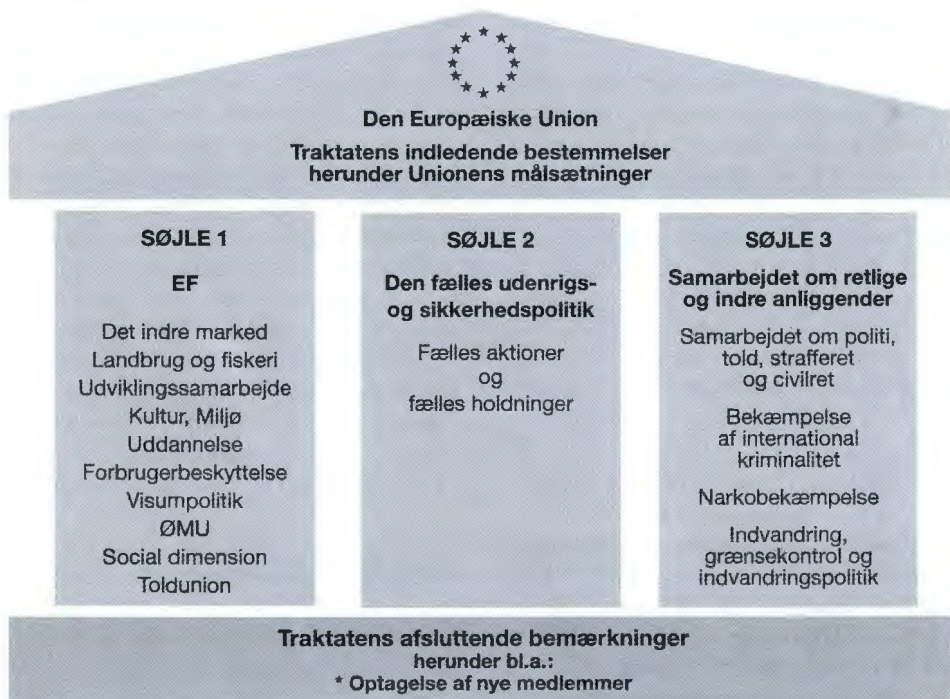
brug, at vi ikke er bevidste om dem – men som altså *er* der, og som er afgørende for vores opfattelse af og tanker om verden.

I det følgende vil jeg se på nogle af de metaforer, der siger noget specifikt om opfattelsen og forståelsen af EU. Hvad fremhæver de – og hvad skjuler de? Er den metaforiske sprogbrug manipulerende?

EU er et græsk tempel

Det er normalt, at vi opfatter abstrakte fænomener som konkrete, fysiske størrelser, fordi det gør det lettere både at begribe – og at tale om – disse fænomener. Der er derfor intet mærkeligt i, at EU ofte betragtes som en *bygning*. Det interessante er, at der er forskel på, *hvilken* bygning henholdsvis ja- og nej-sigere benytter.

I folderen »Amsterdamtraktaten –



tryghed, sikkerhed og velfærd«, der er udgivet af Europa-Kommissionen, beskrives EU med ord, vi normalt kender fra græske templer:

- »EU-samarbejdet *hviler* stadig på tre »søjler«, der sammen med en *overog en underligger* symboliserer »det europæiske hus« – Unionen«
- »Søjle 1 vedrører det overstatslige samarbejde«
- »Overliggeren [...] indeholder bl.a. Unionens målsætning«

Første gang substantiverne »søjler« og »det europæiske hus« nævnes, er de sat i anførselstegn, hvilket viser en bevidsthed om, at det er billedsprog (beskrivelserne er i øvrigt illustreret af en tegning af et græsk tempel).

Men i f.eks. Socialdemokratiets materiale benyttes substantivet søjle adskillige gange, når EU skal beskrives. Nogle af ordene fra det, vi kalder kildeområdet (græsk tempel), er altså gledet ind og blevet almindelig sprogbrug – hos ja-sigerne. Nej-sigernes vokabularium ser helt anderledes ud, hvilket vi vil se på om lidt.

Det er selvfølgelig ikke tilfældigt, at det netop er et græsk tempel, der er valgt som kildeområde. Det fremhæver demokrati, åbenhed og fælles europæisk historie. Til gengæld udelukker det, at EU kan være uigennemskueligt, bureaukratisk og lukket.

EU er et fort

»Fort Europa« er et slagord, vi kender fra nej-sigerne i EU-debatten. Denne bygningstype henholdsvis fremhæver og skjuler helt andre ting end et græsk tempel. Hvor dybt forgrener metaforen sig i nej-sigernes sprogbrug? Her er nogle eksempler, der er hentet fra både Enhedslisten og JuniBevægelsen:

- »*opbygningen* af EU-staten [...] der yderligere skal *befæstes* næste år«
- »På den anden side *forstærker* Amsterdam-traktaten de *ydre grænser* rundt om EU.«
- »I stedet for at *bygge toldmure* op,...«
- »Fort Europa: [...] *opbygningen* af høje *mure* udadtil...«

Alle udtrykkene findes adskillige steder i de to nej-sigeres materiale. Det interessante ved denne begrebsmetafor er, at den er konventionel hos nej-sigerne – dvs. så almindelig, at der ikke tænkes på den som en metaforisk opfattelse. Enkelte gange er udtrykket »Fort Europa« sat i anførselstegn, hvilket peger om en bevidsthed om metaforikken. Men de øvrige udtryk, der ligeledes afspejler begrebsmetaforen, gennemsyrrer nej-sigernes materiale og gengiver derved opfattelsen af EU som et fort – uden anførselstegn. Ja-sigerne sætter konsekvent »Fort Europa« i anførselstegn. Her er altså et eksempel på en begrebsmetafor, der er konventionel og gledet ind i sproget hos en gruppe mennesker, mens den hos en anden gruppe mennesker godt nok er kendt, men hvor det fastholdes (ved anførselstegn), at der er tale om en billedlig fremstilling.

Begrebsmetaforen fremhæver EU som et lukket og fjendligt foretagende, det er svært at komme *ind i*. Den skjuler, at EU kunne være *åben* over for ikke-medlemslande, at EU måtte ønske samarbejde, og at EU kunne være »fredens projekt«. Sidstnævnte udlægning er ja-sigernes.

Europa er en syg person

Lande personificeres ofte. I EU-debatten opererer ja- og nej-sigerne med hver deres personificeringer. Først vil vi se på ja-sigernes.

Socialdemokratiet personificerer i sit EU-materiale EU's forhold til Central- og Østeuropa som »den stærke, der skal hjælpe den svage«. Samme forestilling ses hos Det Radikale Venstre:

– EU skal bidrage til, at landene i Central og Østeuropa kommer *på fode*.«

– »vi må *hjælpe dem*«

– »giver vi de endnu *skrøbelige* demokratier den *hjælpende hånd*,...«

Fremstillingen fremhæver solidaritet og medlidenhed ved at tale til de følelser, men skjuler, at optagelsen af disse lande og den derved nødvendige og hurtige omstilling til markedsøkonomi måske kan knække landene. Sidstnævnte synspunkt er Enhedslistens.

»Europa er en syg person«, er en anden personificering, som kan findes i ja-sigernes materiale:

– »Vi kan *hele sårene* fra verdenskrigene.«

– »De *skrøbelige* demokratier...«

– »...et *stærkt middel* i kampen mod overregulering.«

EU er den medicin, der kan helbrede. Udtrykket »skrøbelige« er en *dobbeltmetafor*, fordi ordet oprindeligt tilhører kildeområdet ting, eks. porcelænsfigur. Men det benyttes ligeså hyppigt om personer. Nej-sigerne foretager også personificeringer – men de personificeringer er (ikke underligt) med til at fremhæve EU som noget negativt.

EU er et vildt dyr

Der findes et utal af eksempler på, at nej-sigere beskriver EU som noget utrygt og ukontrollabelt. Det sker blandt andet ved at tale om EU, som om det var et vildt dyr:

– »Unionen truer med at *æde*...«

– »Der er *ingen snor* i parlamentarikerne«

– »Med Amsterdamtraktaten foretager EU et af sine *tigerspring*.«

– » – helt *uden for* demokratisk kontrol.«

Det sidste eksempel behøver ikke nødvendigvis implicere, at der er tale om et vildt dyr, da *uden for kontrol* benyttes om alt det, mennesket ikke kan styre / som er vildt.

Begrebsmetaforen »EU er et vildt dyr« fremstiller EU som noget utrygt, ukontrollabelt, ikke-tillidsfuldt og som noget, der er »fjernt« – det, der er uden for kontrol, kan også siges at være uden for *rækkevidde*. Begrebsmetaforen skjuler, at EU er et samarbejde mellem lande, og at EU derfor ikke er et væsen, der lever og handler på egen hånd.

»Lande er ufrie personer« er en anden meget tydelig begrebsmetafor. Den kommer til udtryk gennem en række udtryk, der fremhæver tvang:

– »i 1999 håber man at have fundet det, der kan *lænke* EU-landene uadskilleligt...«

– »ved topmødet [...] sidste år *bandt* EU-landene sig til...«

– »som flere og flere lande *tvinges* til at føre«

– »EU [vil] *gribe ind* over for vores ret til at bestemme,...«

Det giver næsten sig selv, hvad denne begrebsmetafor henholdsvis fremhæver og skjuler. Igen fremhæves mangel på demokrati, her gennem fokusering på ufrihed. Det skjules atter, at EU er et samarbejde.

EU-politik er (hold)sport

Socialdemokratiet fremhæver flere steder i sit materiale problemerne omkring EU's elitære præg og langsommelige og stive forhandlingssystem og har derfor som et hovedprojekt at gøre

EU mere folkeligt. Set i det lys er den begrebsmetafor, vi nu skal se på, velvalgt. »EU-politik er (hold)sport« ses kun, omend tydeligt, hos Socialdemokratiet. Her er nogle eksempler på de metaforiske udsagn:

- »startskuddet til udvidelsesprocessen lød...«
- »topmødet blev en sejr...«
- »Letland og Lithauen fik en god og troværdig placering...«
- »Danmark [...] kæmpede for...«
- »et nej vil betyde [...at...] vi vil komme på sidelinjen...«

Det kan diskuteres, hvilket kildeområde udtrykket *kæmpede for* oprindeligt stammer fra. Udtrykket er medtaget her, fordi det også benyttes i sportsammenhænge.

Socialdemokratiet anvender metaforikken i en anden – udvidet – grad, end det har været tilfældet med de begrebsmetaforer, vi indtil nu har set på. I stedet for kun at bruge metaforer til at beskrive EU med, tolkes et ja og et nej her direkte ud fra metaforikken. Hvis vi stemmer nej, ender vi på *sidelinjen*. Metaforikken gentages i en afsluttende opfordring i Socialdemokratiets brochure »Den danske vej – også i Europa«: »Vi skal ikke være på sidelinjen.«

Socialdemokratiet benytter den logik, der er knyttet til kildeområdet (sport) i en direkte argumentation for et ja. Argumentation ser sådan her ud: »EU-politik er (hold)sport og et ja er et ja til at være med på holdet. I sportssammenhænge er der intet perspektiv i at sidde på sidelinjen – derfor skal vi stemme ja«.

Problemet ved denne form for direkte metaforisk argumentation er, at logikken fra kildeområdet ukritisk overføres til målområdet, altså EU-

politik. Som om kildeområde (sport) og målområde (EU-politik) var det samme. Begrebsmetaforen er konventionel, og derfor vil mange ikke sætte spørgsmålstegn ved den, men selvfølgelig godtage påstanden om, at det ikke er smart at sidde på sidelinjen. Det er nu interessant at se på, hvad begrebsmetaforen fremhæver – og hvad den skjuler. Den fremhæver, at EU er et samarbejde, og at man må »spille med« for at indgå i det, at det er folkeligt (sport), at EU er stedet, hvor det sker – der opstilles ikke andre mulige »hold«, og at EU-spørgsmålet er forholdsvis ukompliceret. »EU-politik er (hold)sport« skjuler, at det kan være en fordel at være udenfor, at EU-politik kan være præget af tvang snarere end sammenspil, at EU kan opfattes som elitært og stift, og at afstemningen om Amsterdamtrakteten ikke handlede om et ja eller nej til EU.

Metaforisk beskrivelse og i særdeleshed direkte metaforisk argumentation, kan betragtes som en særlig form for manipulation – netop fordi nogle aspekter fremhæves, mens andre skjules. Metaforisk manipulation behøver dog ikke nødvendigvis forstås som noget negativt. Inden jeg går over til at diskutere metaforer og manipulation, vil jeg se på den begrebsmetafor, der gennemsyrrer alt materialet om EU, og som blandt andet giver sig udslag i snakken om, at *toget er kørt for langt*.

EU-udviklingen er et bevægeligt objekt

Overskriften på dette afsnit er samtidig navnet på den begrebsmetafor, der ses igen og igen hos både ja- og nej-sigere, og som begge parter tolker et ja og et nej ud fra. Begrebsmetaforen er kompleks, fordi den implicerer en anden begrebsmetafor. Erfaringen fortæller,

at et *bevægeligt objekt* altid har en retning og at det altid vil *tilbagelægge en vej*. Derfor kunne overskriften på dette afsnit også have været »EU-udviklingen er en vej at tilbagelægge«.

At opfatte udvikling som et bevægeligt objekt eller en vej at tilbagelægge er så almindeligt og så indgroet en del af dagligsproget, at de færreste vil tænke over det som en metaforisk opfattelse.

De to kildeområder er uløseligt bundet sammen gennem vores erfaring med dem, og det er grunden til, at begge kildeområder benyttes i flæng og ofte samtidig. Hos nej-sigerne specialiseres det bevægelige objekt til et tog. Både ja- og nej-sigere benytter den logik, der er knyttet til kildeområdet, i en direkte argumentation for henholdsvis et ja og et nej. Forskellen består i opfattelsen af retningen. Den er målrettet hos begge, men målet og vejen frem er forskellig hos de to parter. Nej-sigerne diskuterer *målet og vejen*, mens ja-sigerne kun fokuserer på *farten*. Det er nu på tide at komme med nogle eksempler. De første eksempler er hentet hos ja-sigerne, men findes i lige så høj grad hos nej-sigerne (i enslydende eller lignende varianter):

- »Union i flere *hastigheder*.«
- »Den danske *vej* er [...] blevet *brede-re og forgrener sig*...«
- »...vi *bevæger os i den rigtige retning*...«
- »De endelige *mål* er *ikke nået*.«

I det første eksempel afspejles opfattelsen af, at udviklingen er et bevægeligt objekt. I de tre sidste eksempler afspejles opfattelsen af, at EU-udviklingen er en vej at tilbagelægge. Retningen er kanonisk, der findes en »rigtig« retning og et mål. I Berlingske Tidendes EU-avis benyttede Niels Helveg Peter-

Europa-kommissionen:

»Amsterdamtraktaten [-] tryghed, sikkerhed og velfærd«, 2. udg.

Socialdemokratiet:

»Den danske vej – også i Europa«
»Politiske Breve – særnummer om Amsterdam-traktaten«, 2. rev. udg.

Det Radikale Venstre:

»Amsterdam-traktaten – et større Europa«

Niels Helveg Petersen:

»Stem ja« i Berlingske Tidendes temasektion »Ja eller nej«, 10. maj 1998.

Venstre:

»58 spørgsmål om EU«

Enhedslisten:

»ØMU-tromlen«
»EU-stat i støbeskeen«
»Et andet Europa – nej til Amsterdam«

JuniBevægelsen:

»Amsterdam-traktaten. Mere Union – mindre demokrati«

Herfra er eksemplerne hentet.

sen i et interview logikken fra kildeområdet i en direkte argumentation mod at stemme nej. Han udtalte: »Et dansk nej vil i bedste fald *forsinke* udvidelsen – i værste fald *blokere* den.«

Udviklingen opfattes som et bevægeligt objekt med en kanonisk retning, jf. »forsinke«, hvor målet er *udvi-*

delsen. Det forudsættes, at det er dårligt og dumt at forsinke eller blokere et bevægeligt, målrettet objekt. Det er den logik, der er knyttet til kildeområdet. Niels Helveg Petersens argumentation kan skrives om til: »EU-udviklingen er et bevægeligt objekt med en kanonisk retning. Et nej vil blokere objektet. Stem ikke nej.«

Igen er det interessant at se på, hvilke aspekter begrebsmetaforen skjuler og fremhæver. Den fremhæver, at det er EU, der bevæger sig, og nej-sigerne, der står stille og er besværlige. Desuden at afgørelsen er afgørende for at nå målet – udvidelsen. Den skjuler, at nej-sigerne måtte ønske samme mål – udvidelsen – men ønsker at nå det i et andet tempo og ad en anden vej.

Et tog på skinner

Nej-sigerne åbner for en diskussion om visioner vedrørende EU ved at fokusere på *vejen* og *målet*. Den diskussion skjules af ja-sigerne, fordi de ikke sætter spørgsmålstejn ved *vejen* og *målet*, men kun ser på hvad der vil forsinke rejsen mod målet. Det er dog ikke uvæsentligt, at nej-sigerne specificerer det bevægelige objekt til at være *et tog på skinner*. Netop det billede underminerer delvis visionsdiskussionen. Et tog på skinner kan kun køre frem eller tilbage (hvis der ikke er sidespor) – og at ville tilbage er ikke en holdning, der indeholder mange visioner. Det er på tide med nogle eksempler fra nej-sigerens materiale:

- »Den nye traktat er blot en *mellemstation* med endnu mere union«
- »Et nej til Amsterdamtraktaten er et vink med en vognstang om at *unions-toget er kørt alt for langt*.«
- »Stemmer vi nej, får vi muligheden for at *skifte kurs* mod et mere frit,

åbent og demokratisk samarbejde i Europa.

- »afgørende at nogle tager ansvaret for at *ændre togets retning*.«
- »Et dansk nej vil være en god anledning til at rejse krav om *tilbagerulning* af Unionen?»

I det første eksempel fremstilles vejen (tilhængernes), der skal tilbagelægges, som målrettet, hvor målet er *mere union*. I de øvrige eksempler er der to synspunkter tilstede. I andet og sidste eksempel udtrykkes ønske om, at nej'et vil »køre udviklingen tilbage« – bort fra målet *mere union*. I de øvrige to eksempler – som begge er afsluttende opfordringer i henholdsvis JuniBevægelsens og Enhedslistens materiale – ønskes et nej for at *ændre* retningen, så målet bliver »et mere frit, åbent og demokratisk samarbejde i Europa«

Logikken fra kildeområdet overføres i en argumentation for et nej. Logikken er, at et tog med en forkert retning må ændre kurs. Derfor kan argumentet lyde: »EU-udviklingen er et tog. Toget er kørt forkert – et nej vil føre det på rette spor. Stem nej.«

Det er mærkeligt at overføre netop den logik i argumentation for et nej, fordi en del af logikken fra et tog, der kører på *allerede lagte skinner*, er, at det ikke har mulighed for at ændre retning. Nej-sigerne forsøger at fremhæve, at nej'et kan ændre retningen, men metaforikken røber, at de har en anden opfattelse af EU. Hvis et tog ikke skal køre fremad, så er der kun en mulighed (hvis ikke der er sidespor), og det er at rulle tilbage. Det kan ikke ændre retning.

Konkluderende må det derfor siges, at nej-sigerne er inkonsekvente i deres metaforbrug. Den begrebsmetafor, vi lige har gennemgået, fremhæver, at

nej'et har en indflydelse på udformningen af EU. Men nej-sigernes øvrige begrebsmetaforer som »EU er et vildt dyr« og »lande er ufrie personer« fremhæver afstand til EU og manglende demokrati. Men da demokrati må være forudsætningen for, at et nej får betydning, er der et sammenstød mellem de opfattelser af EU, som nej-sigernes begrebsmetaforer formidler.

Manipulation

Indtil nu har vi set på, hvordan EU er blevet fremstillet gennem metaforer, og på hvad disse metaforer skjuler og fremhæver. Fordi metaforerne er konventionelle, er der en mulighed for, at logikken fra kildeområdet af modtagerne (vælgerne) opfattes som målområdets logik. Ved at benytte logikken fra kildeområderne, forsøger afsenderne (de politiske partier og organisationer) at påvirke til en bestemt politisk handling. Fordi begrebsmetaforer fremhæver nogle aspekter og skjuler andre, har de en indbygget manipulativ virkning. Mange vil forbinde noget negativt med manipulation, fordi det at blive manipuleret er at få fremstillet tingene for drejet. Men netop fordi metaforer er centrale for vores opfattelse af abstrakte begreber, kan de analyserede begrebsmetaforer også siges at fremstille EU i et mere *forståeligt* lys. De eksemplificerer, hvordan EU kan tolkes nu – og analysen viser ikke mærkeligt, at den tolkes forskelligt af ja- og nej-sigere – og desuden kan de medvirke til en forståelse af, hvad EU kan udvikle sig til.

Da det analyserede materiale er fra en kontekst, hvor det gjaldt om at påvirke vælgerne til at stemme enten ja eller nej, er det interessant at diskutere, i hvor høj grad begrebsmetaforerne også styrer en egentlig handlen. Hvil-

ken effekt har manipulation vha. dagligsprogsmetaforer? Spørgsmålet er dog for mig at se umuligt at svare på, dels fordi det vil kræve en kortlægning af, hvor stor indflydelse begrebsmetaforerne har i forhold til de mere saglige argumenter, og dels fordi graden af påvirkningen vil afhænge af, i hvor høj grad den enkelte vælger er bevidst om, at der findes flere forskellige måder at anskue EU på. I artiklen har jeg kun konstateret, at vælgernes handlinger forsøges styret gennem konventionelle metaforer – direkte ved at overføre logikken fra kildeområder til en argumentation for henholdsvis et ja og et nej, og indirekte ved at fremstille EU i et specielt lys.

*Kristine Kabel
f. 1976
stud.mag. i dansk*

Lettiske og danske lumske ligheder

Betydningsmæssigt venskab og stilistisk lumskeri

Under indlæringen af lettisk har det slået mig hvor mange tilsyneladende ens ord på de to sprog der ikke adskiller sig betydningsmæssigt, men ved en markant stilistisk forskel. For at vurdere om der er tale om et specielt forhold – og hvad et sådant kan skyldes – nedskrev jeg de første cirka tusinde lumske ligheder jeg stødte på både i tale og i nyere lettisk skriftsprog, og mener nu på baggrund af dette materiale at kunne give en kvalificeret vurdering af tendensen i eksempelmaterialet og de mulige forklaringer. Samlingen af lumske ligheder er i 1997 udgivet som en lille ordbog af det lettiske forlag Norden under titlen *Latviešudāņu viltus draugu vārdnīca*.

Definitioner af lumske ligheder

Der er givet en længere række definitioner af lumske ligheder, hvoraf nogle er hyppigere anvendt og synes mere centrale end andre. Det ligger i selve betegnelsen »lumske ligheder«, også kaldet »falske venner«, at der er noget bedragerisk eller vildledende ved en vis ydre overensstemmelse mellem et par ord på to forskellige sprog. Det formelle sammenfald mellem ordene kan være mest påfaldende i enten udtalen eller skriftbilledet. Ordene kan have helt forskellig betydning; eller de kan have enkelte betydninger til fælles, men være alene om andre betydninger. I mit materiale indskrænker jeg mig til ord der har nævnte stavemæssige eller udtalemæssige ligheder og helt eller delvis forskellig anvendelse.

Lumske ligheder har især været i fokus som undersøgelse af en fejlkilde. Tilsvarende er opstilling af dem i ordlister og ordbøger blevet set som en mulighed for at fjerne denne fejlkilde. Det har under arbejdet været min vurdering at når ordene har fælles historisk oprindelse, vil deres brug lettere kunne sammenblandes. Man kunne mene at ordpar der har næsten sammenfaldende betydning, er mindre »lumske« end ordpar med helt forskellig betydning; men undersøgelser tyder på at de alvorligste fejlkilder er ord med næsten identisk betydning og anvendelse da det her er sværest overhovedet at blive opmærksom på at ordet på fremmedsproget skal bruges anderledes end på modersmålet.

Nogle forfattere til ordbøger over lumske ligheder udvider definitionen til også at omfatte ordpar der har helt sammenfaldende betydning, men forskelle i skrift eller udtale. Det kan fx være forskellig trykfordeling. Men da så godt som alle lettiske ord har tryk på første stavelse, hvorimod danske fremmedord ofte beholder kildesprogets tryk, ville ganske mange ordpar være omfattet af denne definition, og disse er ikke medtaget i materialet. Endvidere defineres *stavemæssige lumske ligheder* som ordpar der adskiller sig hvad retskrivning angår på to forskellige sprog. Dansk og lettisk må nødvendigvis have store mængder af disse da fremmedord på dansk som hovedregel staves som på originalsproget mens de på lettisk altid staves som de udtales. Denne form for

lumske ligheder er da heller ikke medtaget i materialet.

Strukturelle lumske ligheder er blevet defineret som ordpar med betydnings-sammenfald, men afvigende afledningsstruktur. Det vil primært sige at de er dannet ved brug af forskellige afledningselementer på de to sprog. Ej heller denne type er medtaget.

Endelig defineres *fiktive lumske ligheder* som ordpar der ikke findes, dvs. ord der kun eksisterer på det ene sprog, men som ud fra analogislutninger kunne tænkes at findes på det andet sprog (fx kunne letter forledes til at tro at dansk har ordet ***kulturist** svarende til lettisk *kultūrists* idet dansk har både **kultur** og afledningselementet **-ist** kendt fra fx **kolonist**, eller at dansk har ordet ***sektant** svarende til lettisk *sektants* fordi dansk har både **sekt** og afledningselementet **-ant** kendt fra **okkupant**). Denne type er heller ikke medtaget. Dog er ord medtaget som på det ene sprog kun tilhører én ordklasse, og som på det andet sprog også forekommer i en anden ordklasse i omtrent samme form. Således substantiverne **plakat/plakāts** over for adverbierne **plakat/galīgi**, eller substantiverne **profāns/ignorant** over for adjektiverne **profāns/dilettantisk** og **profan/sekulārs**. I materialet er disse skæve sammenfald af ordklasser dog aldrig alene om at berettigede betegnelsen lumske ligheder.

En del af ordene i materialesamlingen er *stilistiske lumske ligheder*, det vil sige at de adskiller sig alene eller bl.a. ved at have (vidt) forskellig stilistisk værdi og dermed forskellige anvendelsesfelter på de to sprog. Stilistisk forskel som eneste forskel er mig bekendt ikke tidligere anvendt ved definitionen af lumske ligheder. Den må imidlertid anses for fuldt berettiget på baggrund af ovennævnte vurdering af at fejkilder

bliver større jo større overensstemmelse der er mellem de falske venner, og også da denne form for lumske ligheder fx ved oversættelse og tolkning kan føre til lige så utilfredsstillende resultater som andre former for lumske ligheder.

I lettisk regnes de pågældende ord ikke for soigneret sprog, men gør et noget sjusket og ukultiveret indtryk. I nogle tilfælde på en gammeldags og udannet facon der nærmest kan betegnes som bondsk. Noget tilsvarende findes næppe i dansk, og fænomenet er derfor svært at gengive med dansk »oversættelse« af eksempler. Ordene har en lighed med bandeord for så vidt som de næsten altid vil være malplaceret i skriftsprog og heller ikke i talesprog regnes for dannede, men snarere for primitive. Lettisk sprogvidenskab betegner traditionelt de pågældende ord som »barbarismer«.

For danske bandeord gælder at de ikke nødvendigvis udtrykker en negativ holdning, fx i sætningen »Det er jeg fandeme glad for!« Men for mange af de omtalte stilistiske falske venner gælder det at de, bortset fra at være lavsprog, slet ingen negativ karakter har. Ord som fx *mutere (mor)* og *šlīpse (slips)* er ikke på nogen måde nedsættende selvom der for det sidste findes det nyere og »korrekte« ord *kaklasaite*, og for det første findes både det formelle *māte* og flere diminutiver. Også substantiver som *gardinstānga* og *brandvīns* regnes for udannede, og i skrift anvendes i stedet oversættelseslånene *aizkaru stienis* og *degvīns*.

På dansk kan det være et led i lav stil at bruge ord som **tud** for **næse** og **fjæs** for **ansigt**, men de omtalte stilistiske falske venner i lettisk udtrykker i reglen ikke en mere negativ holdning til det betegnede end den man opnår, med de stilistisk neutrale ord. Enkelte af ordene er

nu på vej ud af sproget som gammel-
dags, men de fleste finder anvendelse til
at udtrykke fortrolighed, eventuelt til at
provokere, omtrent som vulgærgloser
og slang i dansk, blot med den forskel at
mange af disse lettiske ord i tale anvendes
hyppigere end de ord der er dannet
på lokal grund til at afløse dem. Hvis
man vil oversætte til dansk, er det imid-
lertid svært at finde lavsprog for gen-
stande som:

<i>kliņķis</i>	klinke
<i>knīpstangas</i>	knibtang
<i>knipele</i>	knipling

I visse tilfælde har ordets stilistiske
lavstatus ført til at også betydningen har
fået negativ karakter. Fx betyder det let-
tiske verbum *dancot at danse*, men det
har en gammeldags, noget komisk og
nedsættende klang, omtrent som det
danske **at valse rundt**. Verbet *skrivēt* er
decideret negativt og svarer til det dan-
ske **at skrible, at smøre til**. Og substanti-
vet *cedele* har nu en noget nedsættende
karakter, nærmest som det danske **lap**.

I det indsamlede materiale indgår sti-
listisk forskel i cirka en tiendedel af
ordparrene som enten eneste forskel i
ordenes anvendelse på de to sprog eller
– som oftest – som et markant element.
Det er naturligvis subjektivt hvor høj en
grad af sammenfald i skrift eller udtale
der skal være for at to ord blandes sam-
men, og derfor må forsøget på at lave
statistik på undersøgelsesmaterialet tages
med et vist forbehold. Det er næsten
udelukkende på lettisk at disse ord er
stilistisk markeret, oftest som talesprog
eller gammeldags, men i en del tilfælde
som decideret lavsprog. Angivelse af de
stilistiske forskelle i den lettisk-danske
ordbog over lumske ligheder blev bes-
sværliggjort af at de to sprog har en no-

get afvigende stil-terminologi. Beteg-
nelsen i lettiske ordbøger af et ord som
novēc. (forældet) angiver at der findes et
ofte brugt synonym som anses for mere
passende især i skriftsprog, hvorimod
sar. (talesprog) betyder at ordet er domi-
nerende i talt sprog, men at et andet an-
ses for bedre. Næsten halvdelen af de
nævnte ord er dog »markeret« i lettiske
ordbøger ved ikke at være taget med
selvom de er en etableret del af tale-
sproget.

Da jeg ikke i andre ordbøger over
lumske ligheder har fundet angivelser af
stiltniveau, lader de stilistiske lumske
ligheders andel på ca. en tiendedel sig
ikke umiddelbart sammenligne. Men en
gennemlæsning af Schwarz' ordbog
over dansk-engelsk lumske ligheder og
Veisbergs' over lettisk-engelsk lumske
ligheder forklarer fraværet af denne
sondring da en sådan forskel omtrent
ikke findes ved disse lumske ligheder.

Den usædvanligt store forekomst af
stilistiske lumske ligheder mellem let-
tisk og dansk rejser spørgsmålet om
hvilke sproghistoriske forhold der kan
være årsag til at så mange formmæssigt
næsten ens ordpar med sammenfal-
dende eller overlappende betydning har
afvigende stilistisk værdi i de to sprog.

Sproghistorisk baggrund

Som første led af en undersøgelse af
disse sproghistoriske forhold er der
grund til at søge en forklaring på hvor-
for antallet af lumske ligheder mellem
dansk og lettisk er så forholdsvis stort –
i betragtning af at de to sprog dels ikke
geografisk er naboer, dels tilhører for-
skellige sproggrupper, henholdsvis de
germanske og de baltiske sprog. Den re-
lativt store forekomst af ordpar med
sammenfaldende eller overlappende be-
tydning skyldes primært fællestræk i
lettisk og dansk sproghistorie da de to

sprog har et særdeles stort fællesskab i historisk tid, primært i form af tysk indflydelse.

Hvad dansk sprog angår, begyndte den stærke tyske påvirkning allerede i den tidlige middelalder hvor købmænd fra hansestæderne prægede handels- og bylivet overalt i Danmark. Også næsten alle fornyelser inden for håndværk i den periode og helt frem til det 20. århundrede nåede Danmark fra eller gennem Tyskland. En del af de nye ord som købmænd og håndværkere bragte, stammede fra latin, men størstedelen var fra deres eget plattysk.

Mange af den periodes danske indlån fra plattysk er nu stilistiske lumske ligheder i forhold til lettisk (en oversættelse af det lettiske ord er nedenfor anført i parentes, men kun i de ganske få tilfælde hvor de ikke længere deler nogen betydning, asterisk markerer at det lettiske ord ikke optræder i andre nyere lettiske ordbøger):

brændevin	<i>brandvīns</i>
bundt	* <i>bunte</i>
danse	<i>dancot</i>
dygtig	<i>dikti</i>
fin	* <i>feins</i>
giftig	<i>ģiftīgs</i>
gigt	<i>ģikts</i>
klinke	<i>kliņķis</i>
kneb	* <i>knifs</i>
knipling	<i>knipele</i>
knibtang	<i>knīpstangas</i>
kraftig	* <i>kreptīgs</i>
kram	<i>krāms</i>
krænke	* <i>kreņķēt</i> (give bekymringer)
køkken	<i>ķēķis</i>
mægtig	<i>maktens</i>
pudse	<i>pucēt</i>
pumpe	<i>pumpēt</i>

rente	<i>rente</i>
rim	<i>rīme</i>
seddel	* <i>cedele</i>
skrive	<i>skrīvēt</i>
skrædder	<i>skroderis</i>
skærm	* <i>širmis</i>
slæb	* <i>šlepe</i>
smuk	<i>smuks</i>
snor	<i>spore</i>
spids	<i>spice</i>
stoppe	* <i>stopēt</i>
straf	* <i>strāfs</i>
svag	<i>švaks</i>
svoger	<i>svāģeris</i>
trappe	<i>trepes</i>
vagt	* <i>vakts</i>

Flere af ordene her repræsenterer ord som er lånt i mere end én ordklasse. Der findes et næsten lige så stort antal stilistiske lumske ligheder som dansk ikke har indlånt fra tysk idet de er fællesgermanske, hvorimod de i lettisk er indlånt fra tysk. Endelig findes der betydelig flere lumske ligheder der er indlånt i begge sprog, men ikke har forskellig stilistisk værdi – det gælder især nyere lån.

Efter middelalderen blev højtysk den vigtigste kilde til lån i dansk. Der blev fortsat lånt særdeles mange ord idet administrationen blev formet efter tysk model, havde mange tyske medarbejdere og ofte benyttede tysk skriftsprog. Der lånes dog også dagligord som:

dækken	<i>deķis</i>
dåse	<i>doze</i>
munter	<i>mundrs</i> (livlig)
rigtig	* <i>riktīgs</i>
saft	<i>zapte</i> (syltetøj)
støtte	<i>stute</i>

Inden for søfart og handel lånes der fortsat fra plattysk, fx

blik/	<i>bleķis</i>
plads/	<i>*placis</i>
skilt/	<i>*šilte</i>

Primært gennem tysk kommer der efter middelalderen også mange ord fra eller gennem fransk, således:

broche	<i>broša</i>
buket	<i>bukete</i>
chik	<i>šiks</i>
gardin	<i>gardīne</i>
liste	<i>liste</i>
onkel	<i>onkulis</i>
soldat	<i>zaldāts</i>

Også nudansk (der regnes fra 1750) har lånt enkelte tyske ord der forsat er i brug:

brandmur	<i>brandmūris</i>
knipse	<i>knipsēt</i>
smuds	<i>*šmuce</i>
snit	<i>*šnite</i>
snaps	<i>šņabis</i>
stillads	<i>stalažas</i>

Alle ovennævnte ord er også indlånt i lettisk fra enten plat- eller højtysk. Men da lettisk sproghistorie langt fra er mit felt, skal jeg her begrænse mig til nogle få sammenlignende betragtninger: Den store tyske indflydelse begyndte omtrent samtidig i Danmark og Letland, men i Letland dominerede tysk og tyskere om muligt i endnu højere grad inden for håndværk, byliv og administration. Som i Danmark var det i begyndel-

sen primært plattysk og efter reformationen især højtysk der gjorde sig gældende. Polsk og russisk overherredømme efterlod sig frem til den nationale opvågnen langt færre spor i lettisk end tysk – og svensk endnu færre direkte lån; derimod styrkede det svenske styre nok tyskens dominans i Letland, dels fordi tysk i datidens Sverige indtog omtrent samme stærke stilling som i datidens Danmark som et vigtigt sprog i statsadministrationen, dels fordi svenskerne talmæssigt ikke gjorde sig gældende i Letland.

Den skitserede høje grad af sammenfald i dansk og lettisk sproghistorie rejser spørgsmålet hvordan de lumske ligheder af stilistisk karakter der er opregnet ovenfor, er opstået. Forklaringen på denne forskel i de to sprogs udvikling skal nok primært søges i de vidt forskellige sprogrensningsbestrebelse inden for de to sprog.

Purisme i dansk og lettisk

Sprogrensningen som en egentlig strømning slår igennem i Danmark i 1740'erne efter tysk forbillede(!), og den er derfor primært vendt mod fransk og latin der begge havde ydet langt færre lån til dansk end tysk havde. Yderligere var mange af de tyske lån ældre og mere centrale i ordforrådet, samt ofte uden konkurrerende arveord; de tyske lån oplevedes med andre ord ikke i samme grad som fremmede. Strømningen var idemæssigt forbundet med oplysningstidens idealer om at fornuft og oplysning skulle udvikles hos en større del af befolkningen; dermed opstod der behov for et veludviklet dansk sprog og især for at tidens nye begreber fik alment forståelige betegnelser.

Konsekvensen af denne sprogrensningsstrømning blev bl.a. at en del især franske og latinske ord ikke slog rod i

dansk idet de blev erstattet af (især ældre) lån fra tysk, oversættelseslån, nydannelser, men i væsentlig mindre grad af ældre danske ord. Således **berømmelse** i stedet for **gloire**, **forretninger** for **affaires**, **prægtig** for **superbe** og **ædelsten** for **brillant**, nydannelser som **genstand** for **objekt**, samt blandt ordene der var gået af brug **frist** for **respit** og **emne** for **subjekt**. En vigtigere konsekvens blev nok den puristiske, at der i den følgende periode i takt med indførelsen af nye fag og videnskabelige discipliner med en hel række nye begreber blev dannet mange nye danske ord.

Senere har sprogrensningsstrømming især modvirket at en lang række nyere tyske lån slog rod i dansk. Den anti-tyske sprogrensning kan spores tilbage til den tyskfødt og tysksindede regent Johan Friderich Struensees fald i 1772, men blev væsentligt forstærket i forbindelse med krigen i 1848–50 og 1864–65. Nogle af de tyske ord blev først forvist fra litteraturen og levede en tid videre i talesproget specielt i håndværkerkredse, hvor tysk var gængs frem til ca. 1830. Et af de ganske få af disse ord der endnu er i brug i dansk omend ifølge den store dansk sproghistoriker Peter Skautrup »forvist fra normen«, er **gebet** (område). Men som en næsten undtagelsesløs regel gælder det om hovedparten af de danske lån fra tysk at de enten (og det gælder en mindre del) er gået helt af brug eller – for den største parts vedkommende der stadig udgør hovedparten af det danske ordforråd – bruges og opleves som en integreret del af dansk. Professor Erik Hansen anslår at der af de ca. 64.000 ord i den danske retskrivningsordbog kun er ca. 3.500 arveordstammer, hvilket højst giver 15.000 ord bestående af rent dansk materiale.

I Letland slår purismen først for alvor igennem i forbindelse med den første

nationale opvågningen i begyndelsen af 1870'erne. Det sker på et tidspunkt hvor forestillingen om nationalstater har vundet udbredelse i det meste af Europa, og før de første systematiske forsøg på at russificere Baltikum. Den er primært vendt mod tysk. Og selvom den kommer næsten 100 år senere end den første sprogrensningsbølge mod tyske lån i dansk, er den adskilligt stærkere og mere radikal, idet den sigter mod at fjerne ethvert identificerbart tysk lån, ikke kun at finde lokale ord for nye fænomener og begreber. Som oftest erstattes lånene ikke med ældre eller dialektale lettiske synonymmer, men med nydannelser. Mængden af låneord er så stor at de tidlige, store nationale forfattere – omend de selv er ihærdige og dygtige sprogrensere – ikke alle helt formår at undgå tyske låneord, således at enkelte ord når at få et fodfæste også i nationallitteraturen, fx *brūte* for en brud. I talesproget viger de fleste tyske låneord med en betydelig større træghed for nydannelserne, og en lang række høres fortsat ofte.

Ligheder med forskelle

Mens den første sprogrensning i Danmark idemæssigt primært var forbundet med oplysningstidens ønske om at gøre ideer og tanker forståelige for den jævne befolkning, havde de lettiske sprogrensere et andet mål, nemlig at vise at lettisk kunne være medium for videnskab og finkultur samt administration og politik, eller sagt med andre ord, at dannelsen af en lettisk stat lod sig føre ud i livet. Dette er baggrunden for at mange ord der fortsat bruges af flertallet af letter, endnu betragtes som lavsprog og af filologer fortsat betegnes som en trussel ikke kun mod lettiske synonymmer (når sådanne overhovedet findes), men mod det lettiske sprogs over-

levelse. Derimod består dansk for hovedpartens vedkommende af låneord, og danske filologer opfatter nye lån i dansk som i værste fald overflødige fornyelser der med tiden gør ældre tekster sværere tilgængelige, men oftere som berigelser af sproget med nye nuancer idet fremmedordet når det glider ind i sproget – ofte ved siden af et ældre ord – får en anden nuance med hensyn til betydning eller anvendelse end dette og dermed beriger værtssproget.

Årsagen til de mange dansk-lettske stilistiske lumske ligheder kan altså

søges i politiske forskelle i den i øvrigt næsten sammenfaldende baggrund for de to sprog i historisk tid – i at tysk dominans i Danmark er gået hånd i hånd med national suverænitet, hvorimod det lettiske folk endnu ikke havde nogen statsdannelse på den tid hvor den forestilling vandt anerkendelse at et sprogs udbredelse burde være konstituerende for staten og at staten ikke kan eksistere uden et eget fuldt udviklet sprog.

*Karsten Lomholt, f. 1958
lektor i dansk
Letlands Universitet*



Gaveidé

Med et gaveabonnement på 22. årgang af Mål & Mæle kan du glæde en sproginteresseret og samtidig være med til at sikre bladets fortsatte eksistens.

Bestiller du gaveabonnementet nu (hos Elbro-Tryk på tlf. 75 15 43 60) så kan vi nå at sende dig et ekstra eksemplar af nr. 21(4) til at lægge under juletræet eller sende til den heldige modtager.

Funktionalisme

– et sprogvidenskabeligt paradigme

Kommunikation

Når lille August siger *Mig is*, så får han sikkert en is i de fleste tilfælde. Og det gør han, selvom de fleste voksne mennesker med dansk som modersmål vil karakterisere den sætning som fejl-agtigt dansk. Det er ikke en sætning, der kunne tjene som eksempel i nogen grammatik. Hvorfor får han så den is? Det gør han nok, fordi kommunikation spiller en langt større rolle i hverdagslivet end korrekt grammatik. Forstået som en opfordring er denne sproglige ytring jo udmærket. Den tilkendegiver ret klart, hvordan afsenderen af ytringen, lille August, vil have, at modtageren skal forholde sig, nemlig at skaffe ham en is. Og hvis lille August er tre år, så er modtageren af ytringen villig til at se bort fra korrekthedsunderskuddet i ytringen, for kommunikation er i normalt samvær den stærkeste kraft, der driver de to partnere i den sproglige udveksling.

Sproglige paradigmer

Om man vil acceptere en sådan ytring som noget, der er værd at spekulere over i sprogvidenskaben, er et spørgsmål om den sprogvidenskabelige teori-dannelse. De forskellige retninger inden for sprogvidenskaben stiller sig forskelligt til data, dvs. de sproglige ytringer man kan finde og iagttage. Hver retning sætter sig, mere eller mindre udtrykkeligt formuleret, en ramme for, hvad det er tilladt at tænke over i sproget. Rammen afgrænser, dels hvilke områder af sprog som sådan man

overhovedet kan beskæftige sig med, dels på hvilken måde man skal beskæftige sig med dem. En sådan ramme kaldes et forskningsparadigme.

De grammatikker, der nok står klar-est for os, er skolegrammatikkerne, typisk dem, der handlede om fremmed-sprog. De, og også en del grammatikker over dansk, er skrevet inden for *det traditionelle paradigme*. Grundideen er her, at et sprogs indre opbygning er det egentligt interessante, som det er værd at beskæftige sig med. Man undersøger de forskellige muligheder for opbygning ved at analysere allerede producerede sætninger og klassificere de frem-analyserede elementer. Den øverste grænse for analysen er helsætningen, dvs. en konstruktion, der består af én hovedsætning med mulige bisætninger. Man betragter altså sproget som en slags løsreven genstand med egne karakteristika. Hvad denne genstands eksistensberettigelse er, hvad den egentlig kan bruges til, har ikke været et seriøst problem for det traditionelle paradigme. Den omgivende verden, som sproget er indlejret i, spillede kun en ringe rolle i problemformuleringerne.

Undertiden kunne der i en traditionel grammatik stå lidt om, hvordan man skulle forholde sig, hvis der var valgmuligheder, f.eks. inden for imperativ, eller hvordan man skulle bære sig ad med *De* og *du*, hvis det drejede sig om et sprog, der lavede en skelnen mellem sådanne tiltaleformer. I disse tilfælde måtte man lade blikket glide

fra selve det sproglige produkt til udenfor liggende faktorer, som f.eks. samtalepartnernes status i forhold til hinanden. Her røg grammatikken så egentlig ud over sin egen forståelsesramme, men det var i en højere sags tjeneste: disse grammatikker var som oftest også ment normative. Det vil sige, at det egentlige formål var at lede læseren til en opfattelse af det korrekte sprog. Her var korrekthed som regel en slags standardkorrekthed, gældende for alle situationer. Der blev ikke taget hensyn til, at man muligvis kan måle de sproglige produkter ud fra de forskellige situationer, de er beregnet til. Disse grammatikker var skrevet ud fra et bagvedliggende paradigme, der kaldes strukturalisme. Et meget fortjenstfuldt paradigme med høje metodiske krav, men altså med den skavank, at det ikke havde så meget interesse, hvad man egentlig brugte disse sproglige produkter til.

Generativ grammatik

Der var en anden ting ved det traditionelle paradigmes interessefelt, der efterhånden føltes snærende, nemlig at man altovervejende kun beskæftigede sig med beskrivelsen af allerede producerede sproglige data. Det er en helt statisk opfattelse af sproget. I 50'erne stillede så den amerikanske videnskabsmand Noam Chomsky det forløsende spørgsmål: Hvordan kan man tænke sig, at sætninger bliver produceret? Det skabte et nyt paradigme med et dynamisk syn på sproget. Det satte virkelig sving i sprogvidenskaben.

Uheldigvis forblev Chomsky og hans tilhængeres interesse stadigvæk sprogets, eller rettere sætningens indre opbygning. Chomsky's udgangspunkt var, at han ville prøve at lave regelsæt, en slags kalkule, som skulle producere

korrekte sætninger. Han kaldte det at »generere sætninger«, heraf paradigmets navn »Generativ Grammatik«. Men hvis man vil lave en kalkule, således at man kan rykke frem skridt for skridt og til sidst nå et slutresultat, så kræver det meget hårdt formulerede sproglige regler. For hvert skridt i beregningen, man tager, skal man kunne svare på spørgsmålet: »tilhører dette sproglige element kategorien X eller ej«. Ikke noget med »måske«. Man får straks vanskeligheder med lille Augusts *Mig is*. »Er *mig* subjekt i den sætning? Ja eller nej?«. »Øh, tja, efter ordstillingen ligner det et subjekt, men det er den forkerte kasus, og der er jo strengt taget heller ikke noget verbal, det kan være subjekt til. Jo, det er en slags subjekt, tror jeg da nok.« Den slags svar går ikke inden for dette paradigme. Der skal kategoriseres i klart ja eller nej. Det er en af forudsætningerne for, at man kan begynde at sætte systemet på computer. Og en af grundene, men slet ikke den eneste, til, at generativ grammatik har så stor udbredelse, er, at grundtankegangen er computervenlig.

Men hvad så med alle de ikke så regelrette ytringer? Ja, de blev dømt forkerte og følgelig ikke medtaget i det datagrundlag, der blev formuleret regler over. De var kun kiks i selve udførelsen, og det skulle man ikke tage alvorligt. Sproget i brug, med alle de kiks og afvigelser, der måtte indfinde sig her, havde ingen interesse.

Funktionel grammatik

Det er så her, den funktionelle grammatik tager sit udgangspunkt. Den ser sproget ikke som en selvberørende størrelse, hvis indre opbygning skal forstås ud fra sproget selv. Nej, sproget er et instrument og skal forstås ud fra dets

formålsbetingethed. Hvad skal det så bruges til? Til at opfylde kommunikative og sociale funktioner. Mennesket bruger det for at opnå givne mål. Det nære mål er at skabe social interaktion med andre mennesker, idet sproglige ytringer bruges til at overføre budskaber fra afsenderen til modtageren, som så fortolker dem. Hensigten er altså at »forandre« modtagerens bevidsthed forstandsmæssigt og/eller følelsesmæssigt, og hermed muligvis påvirke det til en bestemt ydre handling. August vil have sin is.

Hvis dét er udgangspunktet for opfattelsen af sprog, så bliver synspunktet på selve opbygningen af det enkelte sprog også anderledes. Sprogets struktur må opfattes som svaret på de krav, der stilles til sproget: det skal altså dels fungere som kommunikationsmiddel og dermed som middel til interaktion; dels skal det modsvare menneskets generelle erkendelsesmæssige (kognitive), kropslige (fysiologiske) og sociale færdigheder. Målet for udforskningen af selve sprogets struktur bliver så at skabe klarhed over forholdet mellem opbygning og funktion i sproget og at afgøre, hvad det er for funktioner, der synes at bestemme indretningen af de grammatiske strukturer.

I og med at man som hovedsynspunkt for funktionalismen antager, at sproget er et redskab til at overføre kommunikation mellem individer, lukker man så for alvor nogle faktorer ind i betragtningen, som i sig selv ligger uden for sproget som en størrelse i sin egen ret. Det er for det første de kommunikerende individer og for det andet den øvrige ikke-sproglige verden. Verden kommer med, fordi kommunikationen jo også har et indhold: der tales normalt om ting uden for sproget, om verden. Svarende til disse to hovedfak-

torer er der to hovedfunktioner i et sprog: det skal 'construe' [repræsentere, modellere?], og det skal 'enact' [udfolde, aktivere, genskabe?]. (Jeg bruger her de engelske fagudtryk, som en af de førende funktionalister, englænderen M. A. K. Halliday har indført, i mangel af gode tilsvarende udtryk på dansk). 'To construe' vil sige at konstruere noget på basis af en fortolking. 'To enact' vil sige at opføre noget, at sætte noget i værk med ord.

Sproget og den ikke-sproglige verden

'To construe' er den funktion, som sproget har over for verden: i sproget er de materielle erfaringer, som mennesker gør med den ikke-sproglige verden, omsat til sproglige tegn, dvs. enheder, der består af et indhold kombineret med et udtryk. Der er altså tale om en slags fortolkende omkonstruktion, en forvandling fra erfaring om den materielle verden til sprogligt indhold. Det er en forvandling alene af den grund, at den materielle verden og sproget er to forskellige materier eller medier. Først i den sproglige form, altså som indhold med tilhørende udtryk, kan vores erfaringer og viden om den ikke-sproglige verden blive 'enacted', brugt til kommunikation over for et andet individ. Forudsat selvfølgelig, at begge individer benytter samme sproglige kode.

Denne kode er et stort lager af mestendels præfabrikerede tegn og relationer, som disse tegn kan konstrueres sammen på. Lageret er stort, men i forhold til verdens mangfoldighed er det alligevel lille. De enkelte sprogtegn udgør en radikal indholdsmæssig indskrænkning i forhold til forestillinger, vi har om de specifikke ikke-sproglige genstande eller handlinger, vi snakker

om. Det er her, fortolkningsdelen af 'construing' ligger. Det er på grund af den indholdsmæssige indskrænkning, at det enkelte sprogtegn kan bruges igen og igen til betegnelse for individuelt forskellige fænomener inden for en vis overordnet ramme. Tænk på ordet *bil* og alle de typer og modeller, det ord kan bruges om. Interpretationen består i, at specifikke genstande med en del varierende karakteristika kategoriseres sammen under det sproglige indhold *bil* på basis af enkelte træk, som går igen i alle enkeltstørrelserne. Afsenderen kan altså kun udtrykke en brøkdel af den forestilling, han har om en specifik bil; omvendt er modtageren fri til at forestille sig noget mere og rigere, end der faktisk er indeholdt i det magre ord *bil*.

Her rejser sig spørgsmålet om forholdet mellem et sprog og den generelle menneskelige kognition (som altså er betydeligt større end det sproglige indhold). Funktionel sprogvidenskab har en stor berøringsflade med de andre kognitionsvidenskaber. Det sprogvidenskabelige spørgsmål er i denne forbindelse, hvor stor forskellen er mellem ikke-sproglig erfaring og sprogligt indhold. Hvis vi sætter, at det menneskelige biologiske apparat til kognition er generelt det samme for alle mennesker (forudsat, at det enkelte individ ikke er handicappet), så kan man igen stille et spørgsmål: er der analoge måder, som sprog generelt omskaber erfaring til indhold på? Svaret på det spørgsmål kan måske fortælle os noget om menneskets medfødte evne til at opfatte omverdenen på. Det beskæftiger den sproglige disciplin typologi sig med. Men resultaterne af sådanne sproglige undersøgelser er noget afhængige af, hvor stor i slaget man er mht. at betragte indholdet i

sproglige tegn som det samme i forskellige sprog.

Den københavnske version af funktionalismen

Vi europæere er jo vant til at lære flere fremmedsprog og har derfor forlængst indset, at sproglige størrelser, der ligner hinanden på forskellige sprog, ikke behøver at have samme indhold. Allerede mellem nærtbeslægtede sprog kan der være fælder her: dansk og svensk *roligt* betyder ikke på nogen måde det samme, jf. den gamle vittighed om taxa-chaufføren, der tog en svensker op ved båden i København. »Han bad mig om at køre til et roligt sted. Så kørte jeg ham sgu' ud til Vestre Kirkegård.« Lignende tilfælde gør sig også gældende inden for grammatikken. Fordi dansk og tysk passiv (lideform) ligner hinanden på visse punkter, følger ikke, at de kan bruges på ganske samme måde. Det vil igen sige, at det, vi umiddelbart oplever med vores fem sanser, ikke overføres råt til indholdet i sproget. Nej, sproget udstykker indhold pr. sprogtegn eller pr. konstruktion. Og dette indhold har så en analogi til vores erfaring med den ikke-sproglige verden. Kun over det sproglige indhold kan vi nå fra det umiddelbart erfarede til den sproglige meddelelse. Det enkelte sprogs »construal« af erfaring er omsat til sprogligt indhold.

De sproglige tegns indhold er altså radikale abstraktioner i forhold til de erfarede specifikke genstande og relationer. Og forskellige sprog har forskellige grammatiske indhold og forskelligt finmasket leksikon på forskellige områder. Men de to ting skal ikke forlede en til at tro, at det enkelte sprog ikke kan fungere i forhold til den verden, vi snakker om. Hvis det var sådan, så ville sprogene jo have mistet deres

betydning som kommunikationsmiddel. Det er blot sådan, at al kategorisering og abstraktion i verden, på alle områder, kræver bortskæring af karakteristika ved den individuelle størrelse, der skal kategoriseres. I de enkelte sprog kan der således være bortskåret forskellige karakteristika, uden at den basale relation mellem den sproglige ytring og forståelsen af det specifikke ikke-sproglige forhold går i stykker. Man skal jo hele tiden regne med, at den talende har en rigere forestilling end det, han kan udtrykke sprogligt, og at modtageren på grundlag af den sproglige instruks kan bygge en rigere forestilling op.

Byg selv

Det enkelte sprog er et bygselv-sæt af præfabrikerede elementer, hvormed sprogbrugeren kan skabe ofte meget komplekse indholdsenheder: en hel indholdsverden, et parallelunivers til vores ikke-sproglige univers. Der er den fordel ved præfab-elementer, at der består en konvention mellem sprogbrugere om, hvilket indhold elementerne har. Også om hvilket indhold de forskellige syntaktiske konstruktioner har. De to følgende udsagn har ikke samme indhold, på trods af, at ordene er de samme, fordi syntaksen giver dem forskelligt indhold:

- a. *Elefanten tramper musen ned*
- b. *Musen tramper elefanten ned*

Disse konventioner gør kommunikationen effektiv. Lige meget hvilken erfaring modtageren har med den ikke-sproglige verden, så er det indhold, som modtageren må bygge sin fortolkning på, altså, at det er musen, der er det handlende individ i ytring b.

Den sproglige påvirkning af modtageren

Man kan således forstå afsenderens iklædte budskab som en instruks til modtageren om at bygge et stykke tekstverden, et stykke parallelunivers, op på grundlag af det sagte. Det er så 'enacting': at få sat noget ind i hovedet på modtageren ved hjælp af sprog. Her går der en række mekanismer i gang, som har at gøre med selve sprogbrugen; et stykke sprogbrug er ikke blot en sproglig konstruktion; det er en handling, som indbefatter to handlende individer: afsenderen, som vil påvirke modtageren med sin ytring, og modtageren, som skal lade sig påvirke. Ud af lageret af præfab-elementer skal den talende foretage et passende udvalg, som er afstemt efter dennes intentioner og kombineret med en samlet vurdering af modtagerens forudsætninger og holdninger. For at opnå en vellykket sproglig interaktion med modtageren må den talende sammenstykke indholdet af det erfaringsudsnit, der skal videregives, på en så passende måde, at vedkommende hverken under- eller overdoserer i forhold til modtagerens formodede vidensudsnit. *Dem i Her sidder jeg og skriver om funktionel grammatik til Dem* er en størrelse, som typisk er dikteret af 'enactment' [aktivering?] alene: hellere være for høflig end for lidt høflig.

Det vil altså sige, at i forhold til traditionel lingvistik, hvis beskæftigelse er beskrivelsen af selve det sproglige produkt, så er funktionalismens beskæftigelsesområde udvidet til at indbefatte afsender og modtager. Her kommer der selvfølgelig problemer, fordi man ikke kan kigge ind i afsenders og modtagers hoved. Det eneste håndgribelige, man har, er selve det sproglige produkt og afsenders og

modtagers ydre handlinger. Men så har man også normeringerne for anvendelsen af de sproglige elementer at holde sig til. Det gør, at man kan udtale sig om, hvad afsenderen sandsynligvis har ment, og hvad modtageren sandsynligvis har opfattet; men sikker kan man ikke være. Hermed er der indført nogle faktorer i den samlede betragtning, som ikke er lette at styre i beskrivelsen af informationsoverførsel; man må begrænse sig til en sandsynlighedsbeskrivelse. Men det er også realistisk nok; i den daglige sprogbrug opstår der faktisk en del misforståelser mellem kommunikationspartnere; man kan ikke helt regne med, at selve den sproglige formulering overfører den kommunikative hensigt gnidningsløst.

Med afsenderen og modtageren som faktorer kan man godt opgive den generative grammatiks forestilling om »den ideale talende«, som kun skaber korrekte sprogprodukter, som så igen er de data, der er værdige at undersøge. Det er ikke det funktionelle paradigmes udgangspunkt. Her er sproget noget instrumentelt: sproget er midlet til at udføre kommunikation, en speciel type social interaktion. Det er sproget i funktion. Man kan nu ikke nøjes med at se på sproget som et system af elementer uden at gå ind på, hvilken brugsværdi de enkelte elementer har, når vi taler om den ikke-sproglige verden. Derfor får indholdsdelen af sproget en langt vigtigere interesseværdi, end den f.eks. havde inden for strukturalismen. I sidste ende er det jo indholdet, der skaber relationen mellem det sproglige og den ikke-sproglige verden og mellem kommunikationspartnerne. Det sproglige udtryk er mere tilfældigt i forhold til den ikke-sproglige verden. Derfor er det generelle svigt i indholdsbeskrivelser, man finder i skole-

grammatikkerne, faktisk problematisk, hvis man vil lære elever kommunikative færdigheder på eget eller et fremmedsprog.

Sætninger i tekster

Hvis udforskningen af selve sprogbru- gen bliver en lige så værdig under- søgelsesgenstand som sprogets struk- tur, så bliver det også en anden type data, man må lægge til grund for undersøgelserne. For det første kan man gøre den iagttagelse, at der sjæl- dent kommunikeres i en enkelt sætning ad gangen. Som regel kommunikeres der i en større enhed, nemlig en tekst, der består af en ordnet serie af sætning- er. Derfor er enkeltstående sætninger ikke et godt udgangspunkt for sprogbe- skrivelsen. Det er nemlig sådan, at en sætnings opbygning ikke er uberørt af, hvilket nummer i serien den er. Man tenderer til at forkorte i sætninger med højere nummer, på udtrykssiden, men især også på indholdssiden:

Pædagogen stod op, vaskede sig og klædte sig på. Dernæst smurte hun sin mad, pakkede tasken og begav sig afsted til skolen.

Her er subjektet udeladt 4 gange i udtrykket og derved også den tilsvarende indholdudfyldning af udtrykket. Subjektet omtales første gang som *pædagogen*, dernæst får det 2 gange ikke noget udtryk (ved vaskede og klædte). I næste periode refereres nu til samme individ med ordene *hun*, *sig* og *sin*. Det mere indholdsrige *pædagogen* er forkortet ned til de mindre indholds- rige *hun* og *sin*. Modtageren kan selv regne ud, at alle tre refererer til samme individ, ligesom vedkommende selv må finde identifikation til de manglen- de subjekter. Og en sætning som *va- skede sig* ville blive betragtet som en

ukorrekt sætning, hvis den blev betragtet enkeltstående. Men i tekstsammenhængen er der ikke noget forkert ved den. Det vil sige, at korrekthed er forskellig efter det nummer i serien, en sætning er. Det vil også sige, at et fænomen som stedordenes brug er langt lettere at beskrive ud fra teksten som måleenhed, end ud fra sætningen som måleenhed. Hvordan er disse reduktioner så mulige, uden at der går noget væsentligt tabt? Det kan man forstå, hvis man indregner de to kommunikationspartnere i processen, som det funktionelle paradigme gør: afsenderen foretager reduktioner, fordi han ved, hvad han allerede har produceret i teksten, og hvordan tekstverdenen er bygget op indtil det sted, han reducerer. Modtagerens forståelse af tekstverdenen indtil det pågældende sted gør, at han kan identificere indholdsmæssigt reducerede størrelser med tidligere mere indholdsrige og generelt fylde hullerne ud. At tage enkeltstående sætninger som data for sine undersøgelser og beskrivelser er derfor ikke fyldestgørende set ud fra den faktiske sprogbrug.

Variationer i sprogbrugen

Det generative paradigme var meget optaget af korrekte sætninger; kun de kunne føre til en korrekt opfattelse af strukturerne i vores hoved. Men hvis man skal tage sit udgangspunkt i sprogbrugens faktiske forekommende data, som man gør i det funktionelle paradigme, så får man et andet problem, nemlig »dirty data«. Data, som ikke er velfriserede fra starten, men som lider af alle mulige brogede afvigelser fra det, man betragter som normen for det korrekte. Når man taler, indsniger der sig en masse skavanker i det, man laver, som må betragtes som

mere eller mindre alvorlige afvigelser fra normen. Det vil sige, at kategoriseringerne, som jo også skal laves i funktionel sprogvidenskab, bliver vanskeligere at foretage på basis af dette materiale. Det gælder især mundtligt udformede tekster. Men de spiller faktisk en enorm rolle i sprogbrugen.

Det forhold, at funktionalismen tager sprogbrugerne med ind i teoridannelsen, åbner for en behandling af områder, som det generative paradigme ikke har kunnet få greb om. Den sprogbruger, som i den generative grammatik repræsenterer de korrekte strukturer, er en idealiseret person, uden alder, uden evnen til at kunne producere forkerte ytringer. Han er ikke behæftet med en del træk, som et menneske af kød og blod har. Et menneske er jo f.eks. ikke en lige dygtig sprogbruger hele livet igennem. Man begynder småt og udvikler igennem barndommen en stadig større sproglig kompetence, som man bevarer, indtil man måske mister den igen ved senilitet eller andre skader. Denne skiftende kompetence kan godt rummes i funktionalismens forestillingsverden, hvor sproglig interaktion er en hovedsag. Eftersom evnen til at lære synes at være en almen egenskab ved mennesket, så kan individets sproglige udvikling for en stor del forstås som en læreproces, som også er afhængig af en biologisk proces, så længe det går fremad med kompetencen. Og når det går den anden vej, kan nedgangen forstås som resultat af andre biologiske forandringsprocesser. Børnesprog og forfald i sproglig kompetence er således naturlige forskningsområder i funktionalismen.

Hertil kommer det overordnede syn på kommunikation. F.eks. er barnets generelle evner til kommunikativ interaktion i lang tid bedre udviklet end sel-

ve den sproglige kompetence; barnet klarer sig på anden måde ved kropssprog, skrig og grynt, og hvad det ellers kan finde på. Og selv de meget mangelfulde ytringer kan normalt forstås, fordi viljen til kommunikation er større end til sproglig korrekthed. Det vil sige, at sproglig korrekthed ikke er en absolut forudsætning for sproglig kommunikation; det er blot en betydelig sidegevinst, fordi korrekthed letter den gnidningsfri kommunikation. Her kommer kommunikationspartnernes vilje til samarbejde ind som en væsentlig faktor.

Et andet fænomen, som hæfter ved individet eller grupper af individer, er den sproglige variabilitet inden for samme overordnede kode. Ved at indregne sprogbrugere som faktorer har man mulighed for dels at beskrive sproget som et sociokulturelt fænomen; ved at indregne den enkelte sprogbrugers fleksibilitet, har man mulighed for at forklare, hvordan sprogbrugere med forskellige sproglige variationer inden for en overordnet kode kan kommunikere indbyrdes. Og også, hvordan samme individ kan variere sit sprog i forskellige situationer.

Et tredje fænomen er sprogenes forskellighed. Dette underspilles i generativismen, fordi postulatet her er, at forskellighederne kan føres tilbage til de samme medfødte sproglige strukturer i enhver menneskelig hjerne, og at disse medfødte sproglige strukturer, den egentlige kompetence, har forsterket som undersøgelsesobjekt. Men nu er det jo i hvert fald sådan, at sprogene i realiserede strukturer er meget forskellige. Og hvad skyldes så det, hvis menneskets biologi skal betragtes som mere ens? Man kunne måske søge forskellighederne i de forskellige sprog-samfunds forskellige livsbetingelser,

f.eks. forskellige økologiske betingelser. Kombineret med sprogenes udvikling gennem tiderne. Så i stedet for at underspille forskelligheder ved at ville føre dem tilbage til en og samme medfødt sproglig struktur, så vil det være et bedre forskningsmål at betragte de enkelte sprogs ligheder og forskelle som ligeværdige fænomener. Og så overveje, hvilke faktorer der fører til så store forskelle. Det vil være en funktionel opgave.

Den manglende idealisering af sproget i funktionalismen gør også, at man ikke betragter sproget som et uforanderligt fænomen: sproget er under konstant ombygning, og sprogbrugen bærer hele tiden kimen i sig til nye udviklinger i sproget. Det, der regnes for mærkeligt, kikset eller helt fejlagtig sprogbrug i dag, kan være den kommende normerede korrekthed om 30 år.

Måske har lille August med sit *Mig is* en uhildet opfattelse af, hvad vej trenden går med, hvilken kasus det danske subjekt på 1. plads i sætningen skal have. Akkusativ er godt på vej også hos sprogbrugere i noget ældre årgange:

*Mig og Susanne er da kærester
Hende med den grønne trøje læser
aldrig lektier*

Det, der i dag betragtes som marginal sprogbrug eller helt forkert, børnesprog eller »de unge menneskers primitive måde at udtrykke sig på; de kan jo dårlig nok dansk nu om dage«, kan tænkes at være central, upåfaldende sprogbrug om 30 år. Det levende sprog eksisterer kun i kraft af, at der er et fællesskab af mennesker, der bruger det. August og de andre er de kommende voksne danske sprogbrugere, og det er i kraft af, hvad de så finder egnet til

deres kommunikative formål, at sproget kan bestå. Sproget i funktion er drivkraften i det hele. Funktionen har magten over det sproglige udtryk og også det sproglige indhold; og dette indebærer som regel også løbende sproglige forandringer.

Sproglige forandringer er således et tydeligt tegn på, at et sprog har det godt og er velfungerende.

Lisbeth Falster Jakobsen, f. 1939
docent i tysk sprog
Københavns Universitet

Løsninger til bagsidens opgave:

Skriftens skjulte udtaleregler

Som dansktalende og som ordlæser har man samlet sig en erfaring som man kan trække på når man skal gætte udtalen af et nyt ord. Vi har ikke alle de samme erfaringer, og vi hæfter os sikkert ikke i samme grad ved regelmæssigheder og undtagelser. Derfor kan der nemt blive uenighed om hvilke udtaler der må være de rigtige. Der er også tilfælde hvor kendskabet til bestemte fremmedsprog kan være den afgørende faktor.

Herunder kan De se mine gæt på hvilke udtaler De valgte, og hvad der fik Dem til at vælge som De gjorde.

1. Vumle

Jeg tror De udtalte *vumle* med tryk på første stavelse, for det har danske tostavelsesord der ender på *e* altid – hvis de altså ikke lige er lånt fra fransk (jf. *ide*, *cafe*, *Rene*, *allé*).

De udtalte *u*'et *sofn* en kort vokal, for De ved at en trykstærk vokal skal være kort når der følger to konsonantbogstaver efter. Hvis der derimod kun havde fulgt én konsonant efter *u*'et, ville De sikkert have valgt at udtale en *lang* vokal, jf. *humor*, *sumobryder*, *parfume*.

Den korte vokallyd De valgte, var

sikkert ikke en kort *u*-lyd, men derimod en kort *å*-lyd – for lige netop før *m* lyder bogstavet *u* (næsten) altid som et *å* – hvis altså vokalen er kort – jf. *fumle*, *gumle*, *dum*, *stum*, *stump*, *fjumre*, *lumsk*. Hvis den følgende konsonant ikke havde været *m*, men fx *g* eller *l*, ville jeg ikke turde gætte – og måske ville De have været i tvivl om hvilken vokallyd der skulle vælges. Sammenlign *duggen*, *ulven* (med *u*-lyd) med *muggen*, *gulvet* (med *å*-lyd).

2. Ginsen

Jeg tror at De udtalte *i*'et i *ginsen* som en *e*-lyd. Kort *i* før *ns* udtales nemlig normalt som en *e*-lyd og ikke som en *i*-lyd (jf. *pinse*, *linse*, *gevinst*, *provins*, *finsk*, *prins* (med mere åben vokal efter *r*), *inspektør*, *instrument*). Dette gælder ikke hvis *s*'et er en påklistret endelse (fx *Martin-s*). Hvis *i* i stedet havde stået før *p*, ville der have været omtrent samme chance for *i*-lyd som for *e*-lyd. Sammenlign *gips* (med *i*-lyd) og *clips* (med *e*-lyd), *skipper* og *klipper*; *stiplet* og *kniplet*; *strippe* og *slippe*, *tips* og *slips*, *pippe* og *glippe*.

Måske udtalte de ordet *ginsen* med

stød. I så fald opfattede de sikkert ordet som bestemt form af substantivet *en gins* (jf. *prins-prinsen*, *vind-vinden* med stød). Hvis De udtalte ordet uden stød, opfattede De det sandsynligvis som bestemt form af substantivet *en ginse* – jf. *pinse-pinsen* eller som et substantiv dannet til verbet *at ginse* (jf. *at vinde-vinden*).

3. Cuklisk

Udtalte De *c*'et som en s-lyd eller som en k-lyd? Jeg gætter på k-lyden, for ifølge en generel regel skal *c* udtales som *k* før vokalerne *a*, *o* og *u* – og som *s* før de øvrige vokaler. Sammenlign *Camilla*, *cola*, *Cuba* med *cykel*, *cølibat*, *cigar*, *cerut*, *Cæsar*.

Bogstavparret *cu* er imidlertid ret sjældent. Udover *Cuba* kan jeg kun komme på *cumulusskyer*, *curling*, *curriculum*, *culotte*, *Europacup*, *Marcus* og *scubadykning*. Derfor er det ikke sikkert at k-reglen forekommer særlig oplagt. Endvidere kan ordet *cyklisk* (med s-lyd) virke som en slags udtalemæssig magnet fordi det er det kendte ord som ligner *cuklisk* mest.

4. Dufferi

De valgte sikkert at lægge trykket på sidste stavelse som i et afledt substantiv, jf. *tyveri*, *bageri* osv. Vokalen *u* er også her kort før dobbelt konsonantbogstav. Men mht. vokalens kvalitet er sagen ikke helt så oplagt som i tilfældet *vumle* ovenfor. Sandsynligvis valgte De også her en å-lyd, for det er den almindelige lydværdi for *u* før *-f*, jf. *duft*, *guf*, *kuffert*, *luft*, *puffe*, *skuffe*, *truffet*. Hvis De kender ordet *rufferi* er dette valg endnu mere oplagt. Hvis De imidlertid valgte en *u*-lyd, så kan sagen være den at De bestemte udtalen uden at tage hensyn til den følgende konsonant. Eller er De mon blevet påvirket af undtagelsen *Uffe*

(med *u*-lyd)? Det er også muligt at De valgte en helt tredje vokalkvalitet som i ordet *nåh*. I så fald har De sikkert opfattet *dufferi* som et lån fra engelsk i stil med verbet *bluffe*. Dette ord udtales nemlig af nogle med en *nåh*-vokal, som svarer bedre til den engelske udtale end udtalen med å-lyd – som dog er den almindeligste.

5. Wyspy

Ord og navne der begynder med *w*- eller ender på *-y*, stammer så godt som altid fra engelsk, jf. *Wendy*, *Willy*, *weekend*, *hobby* etc. Det fik Dem formentlig til at antage at ordet *wyspy* måtte være af engelsk oprindelse? *W*'et udtalte De måske/måske ikke som et dansk *v* (hvor fortænderne rører ved underlæben). Derimod er jeg ret sikker på at De udtalte det sidste *-y* som en *i*-lyd, og ikke som en *y*-lyd, for det er den mest almindelige udtale af ord på *-y*. Måske valgte De også at udtale *det første y* som en *i*-lyd ud fra den betragtning at *y*-lyde jo slet ikke forekommer i standardengelsk – jf. *gym*, *gypsy* (hvor *y*'et står for en *i*-lyd). Men De har ingen grund til at rødme hvis De udtalte *y*'erne som almindelige danske *ymer-y*'er. Der er intet galt i at udtale lånte ord efter modersmålets bogstav-lyd-regler. Englænderne gør det selv!

6. Stidt

l'et i *stidt* kan læses enten som en *i*-lyd eller som en *e*-lyd, men der er flest eksempler med *i*-lyd – så det var vel den De valgte? *Lidt* og *midt* har *e*-lyd; *bidt*, *hvidt*, *kridt*, *ridt*, *skidt*, *skridt*, *slidt* har *i*-lyd.

De valgte sikkert at lade *d*'et være stumt som i alle disse ord. Og dog? Hvis De forestillede Dem at *stidt* var et adjektiv med bøjningsendelsen *-t*, så udtalte De muligvis *d*'et som et normalt (blødt)

d efter vokal. Mange (især yngre) sprogbrugere hælder til denne udtale i adjektiver på *-d*, jf. *fad-t*, *led-t*, *sprød-t*, *strid-t*, *spæd-t* mfl.

7. Vagler

Måske overvejede De om ordet kunne være en sammensætning af *vag* og *ler* – en slags *ler*, eller muligvis en særlig måde at le på? Men det opgav De vist igen? Jeg tror De udtalte ordet så det rimer på *Hønsene kagler*. I så fald blev *g*'et udtalt som en *w*-lyd fordi det fulgte efter en kort åben *a*-lyd. Hvis *vag* havde været første led i en sammensætning ville *a*'et have været langt og *g*'et ville have lydt som en *j*-lyd. *G* kan altså have to forskellige udtaler efter *a*, afhængig af denne vokals længde og kvalitet. *A*'ets længde og kvalitet afhænger af hvor mange og hvilke konsonanter der følger det. *G*'et er altså med til at bestemme *a*'ets udtale, inden *a*'et bestemmer *g*'ets udtale!

Der er også en tredje udtalemulighed for *g*. Måske valgte De at udtale *vagler* præcis som *vakler*, sådan at *g*'et blev udtalt som i bogstavnavnet *g*. Måske var det netop verbet *vakle* der virkede som en magnet?

8. Spake justling

Engelsk igen? Ja, det var der flere ting der pegede på: ordmellemrummet mellem sammensætningsled, endelsen *-ing*, konsonantgruppen *-stl-* og endelig endelsen *-ake* som ikke er almindelig i dansk. Jeg tror De lod *e*'et være stumt, og at De opfattede det som et signal om at *a*'et i *slake* skulle udtales som en glidende æjvokal. Og *j*'et fik vel – sådan omtrent – sin engelske lydvardi som i *jeopardy* og *jetlag*? Det gætter jeg på! Ældre generationer ville have sagt et helt almindeligt *j*. Det gør De måske også selv i *jet-*

jager, *joker* og *Jumbobog*? Og det er vel egentlig også helt okay?

9. Spolv

O står for en *nåh*-vokal når det følges af et *l* og endnu en konsonant (indenfor samme rod/morfem). Således også i Deres udtale af *spolv*, vil jeg tro. *V*'et tror jeg De udtalte. Hvis De lod det være stumt, ville det være fuldt forståeligt. *V* er jo normalt stumt efter *l* i ord som *gulv*, *halv*, *kalv*, *selv*, *sølv*, *tolv*. Imidlertid er der en tendens til at man tager disse ords sproghistorisk begrundede stavemåder for pålydende og derfor igen udtaler *v*'et. Og i ordene *elv* og *ulv* er *v*'et normalt ikke stumt. Derfor tror jeg De udtalte det.

10. Luccidant

Jeg har igen gjort det svært for mig selv, for der er flere muligheder. Der er næppe tvivl om at De lagde trykket på sidste stavelse som i *arrogant* og *demonstrant*. Men hvordan udtalte De det dobbelte *c*? Med *k*-lyd som i *broccoli* og *piccolo*? Måske – men det havde været mere oplagt hvis den følgende vokal var *a*, *o* eller *u* (se pkt. 3 ovenfor). Med *ks* som i *vaccinere* og *occidental*? Det er den mest almindelige lydvardi for *cc*. I så fald blev *u*'et måske til en franskklingende *y*-lyd som i *succes*? Men tør man udelukke at De efter italiensk mønster valgte en *tj*-agtig udtale som i *focacciobrød* og *Puccini*? Næh! Imidlertid tror jeg at De gjorde noget helt fjerde – uventet, men enkelt: De lod som om der kun var ét *c*, og udtalte *cc* som et *s*!

Ikke sandt? Nå ja – man har vel lov at tage fejl ...

Holger Juul, f. 1965
cand. mag i alm. lingvistik
forskningsassistent
v. Københavns Universitet

Skriftens skjulte udtaleregler

Af Holger Juul

De kender sikkert situationen. Man læser et ord man ikke kendte i forvejen. Man har aldrig hørt det brugt. Alligevel bestemmer man sig hurtigt for en udtale – hvis man da ikke er den type der absolut skal slå alting op. I nogle tilfælde går det så hurtigt at man knap tænker over det. Men hvordan kommer

man egentlig frem til udtalen? Og hvornår er man i tvivl?

Prøv at sige de ti ord nedenfor. De kan ikke slås op i nogen dansk udtaleordbog, for jeg har selv fundet på dem. Hvordan mon de skulle udtales hvis de virkelig eksisterede?

1. vumle
2. ginsen
3. cuklisk
4. dufferi
5. wypsy
6. stidt
7. vagle
8. spake justling
9. spolv
10. luccidant

Der kan ikke gives skudsikre svar. For nogle gange kan forbindelser af bogstaver og lyde jo være helt uforudsigelige. Tænk fx på *k* i *seksten* eller *e* i

de. Men prøv nu bare alligevel! På side 29 kan De se hvad jeg tror De vil svare – og hvorfor!